

УДК 271.222(470+571):2-855:070.482

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-018

Політика уряду Російської імперії щодо православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст.: історіографічний огляд проблеми

Н.А.Шкода, О.В.Замуруйцев

Мелітопольський державний педагогічний університет,
igor.schckoda@yandex.ua

Ключові слова:
православна церква,
історіографія, царський уряд,
релігія, християнство.

У статті аналізується історична література, в якій досліджується становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст., характеризується політика царського уряду щодо неї. Виявлено, що дореволюційні праці висвітлюють дане питання побіжно, але містять цінний довідково-статистичний матеріал. Характерною рисою праць радянських авторів був традиційний антиклерикальний підхід до розв'язання даної проблеми. Зроблено висновок, що ґрунтовні наукові дослідження відновилися тільки в пострадянський період.

The government's policy of the Russian empire against the orthodox church in the Crimea and Northern Tavria at the end of XVIII – the middle of XIX century: historiographical review of the problem.

N. Schkoda, A. Zamuruytsev

Melitopol State Pedagogical University

Key words:
orthodox church, historiography,
tsarist government, religion,
christianity.

The article analyzes the historical literature that explores the position of the orthodox church in the Crimea and Northern Tavria in the late XVIII – the middle of the XIX century, characterized the policy the imperial government in relation to it. It was found that the prerevolutionary works illuminate this question implicitly, but contain valuable reference and statistical data. A characteristic feature of the works of Soviet authors was the traditional anticlerical approach to solving this problem. It was concluded that thorough research was resumed only in the postsoviet period.

Однією із найбільш актуальних та перспективних тем наукового дослідження в останні роки є питання церковної історії. Об'єктивно вивчати різні аспекти історії православ'я в Україні стало можливим лише в останні двадцять років, коли науковці отримали доступ до архівних документів. В сучасній Україні спостерігається активна участь православної церкви в багатьох сферах суспільного життя. Особливу увагу дослідників привертають регіональні аспекти історії православ'я в Україні, в тому числі становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст.

В останні роки створено чимало наукових студій, в яких прямо або побічно аналізується політика уряду Російської імперії щодо православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст. У сучасній українській історичній

науці відсутні узагальнюючі праці, де б означена проблема була б предметом комплексного історіографічного аналізу. Тому метою чинної статті є комплексний аналіз історичної літератури з даної проблеми.

У даній науковій статті аналіз історіографії здійснюється за хронологічно-тематичним принципом. Усі публікації поділяються на три групи: дореволюційні, радянські і пострадянські (сучасні). У межах цих трьох періодів аналіз наукових робіт проводиться на основі розгляду певних тем, аспектів і проблем.

Дореволюційний період у розвитку історіографії з обраної проблеми хронологічно відповідає середині XIX – початку XX ст. Історія православ'я як державної релігії Російської імперії вивчалась багатьма дослідниками, в тому числі південноукраїнськими науковцями. Ретельно вивчали

історію державної релігії члени Одеського товариства історії і старожитностей і Таврійської вченої архівної комісії, які опублікували більшість робіт з історії православної церкви в Криму і Північній Таврії в дореволюційний період.

Протягом даного періоду з'являються поодинокі узагальнюючі роботи з історії православної церкви в Таврії. Це питання привернуло увагу архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова), який написав історичний опис православних церков підлеглої йому єпархії [1]. В цьому описі архієпископ наводить стислу історичну довідку про всі православні храми Таврійської і Херсонської губерній. За змістом роботу владики можна розглядати як історико-релігійний довідник, який містить важливі данні про окремі православні парафії.

Серед праць даного періоду заслуговує на увагу статистично-хронологічно-історичний опис церков Таврійської єпархії протоієрея Сімферопольського Олександро-Невського собору Михайла Родіонова [2], який був написаний у 1872 р. Автор, окрім історичних відомостей про храми і монастирі Таврійської губернії, навів статистичні данні про кількість парафіян у кожній парафії станом на 1872 р. Автор, на відміну від архієпископа Гавриїла, не обмежується статистикою, досліджує витoki християнства в Криму, докладно описує релігійну ситуацію в Криму в період, коли православними парафіями керував останній Гого-Кефайський митрополит Ігнатій. Автор наводить біографічні відомості про Катеринославських, Херсонських, Феодосійсько-Маріупольських архієпископів. Важливою є статистична інформація кінця XVIII ст.

Важливу статистичну інформацію містить довідкове видання єпископа Гермогена, який певний час очолював Таврійську єпархію [3]. Гермоген, як архієпископ Гавриїл та протоієрей Михайло Родіонов, наводить історичні відомості про парафії і храми Таврійської губернії. Статистика наводиться станом на 1886 р. Цінність праці Гермогена полягає в тому, що автор фіксує точну кількість православних церков у Криму і Північній Таврії у 1859 р., тобто на момент створення самостійної Таврійської єпархії, що дає можливість з'ясувати динаміку зростання чисельності православних парафій у Таврійській губернії (області) з 1783 по 1859 рр.

Наукові статті і монографії дореволюційного періоду відображають різні аспекти історії православ'я на Півдні України. Деякі автори характеризують становище християнського населення Криму напередодні приєднання півострова до Російської імперії. Наприклад, А. Маркевич у

нарисі про діяльність О. Суворова в Криму описує утиски, яким у 1770-ті рр. піддавалися християни Криму в Кримському ханстві з боку влади [4], що дає можливість зрозуміти причини переселення в 1778 р. багатьох кримських християн в Азовську губернію. Автор докладно описує сам процес переселення греків до Приазов'я, наводить суми грошової компенсації, сплаченої татарській знаті російським урядом за втрату робочої сили. Інший автор, К. Хартахай, характеризує умови, на яких християни погодилися залишити півострів [5]. Дослідник А. Уманець звертає увагу на те, що греки перед виселенням з Криму розбирали власні храми, щоб згодом спустілі православні святині не піддавалися опоганенню з боку місцевих мусульман [6]. Автор наводить причини численних руйнувань православних храмів у період існування Кримського ханства. Інший дослідник В. Ліванов пише про тяжке становище кримських християн у 1778 – 1782 рр. [7]. Факти, наведені у цих публікаціях, дозволяють з'ясувати справжню причину масового переселення християн з Криму до Приазов'я в 1778 р. – численні утиски з боку кримської адміністрації, а не депортація російським військовим контингентом. Згадані автори дипломатично не аналізують вплив політики російського уряду в Криму на становище православної церкви наприкінці 70-х рр. XVIII ст., хоча саме вона призвела до ліквідації православних парафій у цьому регіоні.

Заслужують на увагу публікації, які відображають стан Феодосійської єпархії (1787 – 1800 рр.), різні аспекти її діяльності. Наприклад, архієпископ Гавриїл у нарисі про Новоросійський край розглядає нормативно-правову базу (укази Катерини II і Павла I), яка регламентувала церковне життя, помітно впливаючи на розвиток православ'я в Криму [8]. Змісти указів Катерини II і Павла I дуже часто були протилежними, суперечили один одному. Наприклад, указ Катерини II від 7 березня 1787 р. проголошував створення грецької православної єпархії у Криму і Приазов'ї, а липневий 1799 р. указ Павла I передбачав її ліквідацію. Севастопольський протоієрей А. Лебединцев зосереджує увагу на хронології будівництва грецьких храмів у Криму наприкінці XVIII ст. [9]. Крім того, автор характеризує економічне становище Феодосійського архієрейського будинку, розташованого у Старому Криму.

Середина XIX ст. у Криму була періодом активного культового будівництва, виникло чимало храмів, ціла мережа православних монастирів. Головна заслуга в цьому належить архієпископу Херсонському і Таврійському Інокентію (Борисову). Відомий історик А. Маркевич написав

статтю, присвячену діяльності Інокентія [10]. В центрі уваги науковця біографія архієпископа, діяльність Інокентія по зміцненню позицій православ'я на півострові. Автор приходиться до висновку, що Інокентій вважав посилення ролі православної церкви в Криму державною справою.

Підбиваючи підсумки дореволюційних історіографічних напрацювань з окресленої проблеми, слід констатувати, що дореволюційні праці з історії православ'я в Таврії висвітлюють дане питання побіжно, роботи характеризуються незавершеністю, в них відсутній ґрунтовний аналіз становища православної церкви в даному регіоні. Разом з тим слід відзначити, що дореволюційні праці містять дуже цінний довідково-статистичний матеріал.

Подальше вивчення та наукове опрацювання окресленої теми продовжилось дослідниками в радянську добу. Дослідження радянських авторів з релігієзнавчої проблематики характеризуються атеїстичною спрямованістю, в них переважають критичні підходи щодо ролі церкви у вітчизняній історії. Характерною рисою досліджень радянських авторів був традиційний антиклерикальний, класовий підхід до розв'язання проблем церковної історії, автори характеризували православну церкву як ідеологічну опору російського абсолютизму. Науковців цікавили питання загального розвитку православної церкви. До цих робіт належать монографії Н. Красникова [11], Н. Нікольського [12], колективна праця під редакцією А. Клібанова [13]. Автор А. Комісаренко вивчав економічне становище православної церкви в Російській імперії, зокрема в Україні, процес зростання монастирського землеволодіння в першій половині XIX ст. [14]. Слід зауважити, що радянські наукові дослідження з історії православ'я в Таврійській губернії були фрагментарними і занегажованими.

Компенсують дефіцит інформації з даної проблеми деякі радянські роботи з історії Криму і Південної України, автори яких побіжно торкаються питань місця православної церкви в суспільних відносинах у дореволюційній Росії. В цьому контексті заслуговує на увагу монографія академіка О. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг.» [15]. Фундаментальна праця О. Дружиніної спирається на численні архівні матеріали. Авторка, аналізуючи церковне землеволодіння, переконливо констатує його незначну роль у господарчому житті Південної України. Деякі відомості з даної проблеми містить праця П. Надінського [16], хоча вона в цілому характеризується численними ідеологічними штампами.

Окрему групу праць становлять роботи, в яких досліджується історія старообрядницьких течій російського православ'я. Вони з'являються в 60 – 70-ті рр. Особливий інтерес до старообрядників виявили науковці Інституту історії АН СРСР й Інституту етнографії АН СРСР. Дослідниками було вивчено побут, духовне життя старообрядників, їх вплив на населення. До цих праць належать наступні: А.І. Клібанов «Религиозное сектантство в прошлом и настоящем» [17], Н.В. Третьякова «К проблеме религиозного синкретизма в старообрядчестве» [18]. В цей час публікуються перші узагальнюючі праці про старообрядництво. Автори цих досліджень наводили коротку історію старообрядництва, акцентуючи увагу на вивченні його північних течій, виявили загальні тенденції розвитку старообрядницького руху, проаналізували його розпад на «ортодоксальну» (попівці) і «протестантську» (безпопівці) течії. Однією з таких праць є робота В.Ф. Миловидова «Современное старообрядчество» [19].

Деякі аспекти історії православ'я в Україні розглядали відомі вчені української діаспори – І. Огієнко, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко [20, 21, 22]. І. Огієнко негативно оцінює проведення Катериною II секуляризаційної реформи, вважає, що вона не сприяла посиленню становища православної церкви в Україні [20].

Тільки в пострадянський період науковці почали ґрунтовно досліджувати історію православ'я в Таврії, зокрема політику царського уряду щодо нього. Сучасні історики спираються на праці дореволюційних попередників та на численні матеріали архівних фондів, до яких раніше не було доступу. Завдяки цьому вдалося заповнити утворену в радянську добу прогалину в знаннях.

Заслужують на увагу в пострадянські роки три узагальнюючі наукові монографії, в яких розглядаються деякі проблеми розвитку християнства в Таврійській губернії. Найбільш важливою серед них є робота Ю. Катуніна, яка була опублікована в 1995 р. [23]. Цінним є те, що монографія Ю. Катуніна написана на основі матеріалів Державного архіву в Автономній Республіці Крим (ДААРК), значна кількість яких залучена автором до наукового обігу вперше. В центрі уваги автора православні парафії і монастирі губернії у період існування Таврійської єпархії, але науковець наводить чимало відомостей про розвиток християнства в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст. Ю. Катунін простежує динаміку будівництва нових храмів у Таврійській губернії у XIX ст., характеризує діяльність архієпископів, у підпорядкуванні яких перебували таврійські

парафії. Науковець докладно описує процес створення Херсонського вікаріатства в 1853 р. і Таврійської єпархії у 1859 – 1860 рр. Вчений характеризує історію таврійських православних монастирів, порівнює розвиток православ'я в Криму з позиціями ісламу в регіоні. Ю. Катунін вважає, що держава і Синод РПЦ не приділяли достатньої уваги розвитку православ'я в Криму до 1848 р., коли архієпископом Херсонським і Таврійським був призначений видатний російський православний діяч Інокентій (Борисов). Отже, робота Ю. Катуніна містить великий масив матеріалів за даною проблемою.

Важливу інформацію з історії християнства містить колективна праця севастопольських вчених «Крим християнський», яка вийшла у світ у Севастополі в 1996 р. [24]. Автори аналізують особливості розвитку християнства в Криму з моменту появи його на півострові, наводять важливі відомості про загальний занепад православ'я в Тавриді у другій половині XVIII ст. Дослідники характеризують історію Херсонського й Інкерманського монастирів, що виникли в середині XIX ст. на околицях Севастополя. Автори докладно описують початковий період існування цих обителів (1850-ті рр.), коли вони були складовою частиною Бахчисарайського Успенського монастиря. Історію інших кримських монастирів науковці подають фрагментарно. Автори монографії використали чимало матеріалів Севастопольського міського державного архіву.

Становищу православних монастирів Криму в XIX – на початку XX ст. присвятив свою монографію В. Тур, яка була опублікована в 1998 р. [25].

В центрі уваги автора були правові аспекти діяльності православних монастирів Криму. Вчений наводить відомості про діяльність Катерлезької, Кизилташської і Козьмо-Даміанівської кіновій в XIX ст. В. Тур особливо увагу приділив аналізу економічного становища православної церкви в Росії.

Отже, монографії Ю. Катуніна, В. Тура і групи севастопольських дослідників певною мірою заповнили вакуум знань з історії православ'я в Таврії, утворений у радянську епоху. Варто звернути увагу, що В. Тур і автори праці «Крим християнський» зосередилися переважно на проблемах християнства в Криму, у той час як Ю. Катунін досліджував особливості розвитку православної церкви не тільки в Криму, але й у Північній Таврії. З огляду на адміністративний устрій Російської імперії підхід Ю. Катуніна слід визнати більш правильним, оскільки Таврійська губернія, представляючи собою єдине ціле, містила в собі

не тільки Кримський півострів, але й деякі материкові землі. Крім того, Ю. Катунін єдиний, хто дослідив історію Корсунського Богородичного монастиря, який розташований у Північній Таврії.

Дослідники В. Сухорєбров і А. Бобков у спільній статті «Єпископи Феодосійські і Маріупольські» характеризують діяльність усіх Феодосійських вікаріїв, використовуючи аналіз до революційних публікацій [26].

Сучасні науковці, як і радянські, виявляють інтерес до питань історії старообрядництва. Серед сучасних праць, присвячених даній проблемі чимало досліджень південноукраїнських і кримських істориків, культурологів та філософів. Серед них одеський історик О. А. Прігарін, що спеціально досліджував історію старообрядницького руху в Україні в цілому й особливо в Південно-західній Україні та прилеглих до неї регіонах [27, 28]. Спираючись на численні архівні матеріали, О. А. Прігарін зробив висновки, які стають характерними для вивчення історії старообрядництва на Півдні України: свідоме прагнення чиновників приховати від керівництва велику чисельність старообрядників і сектантів, що призвело до явного заниження їх кількості, перекручування даних про релігійні угруповання (подання попівців, безпопівців разом як розкольників, а єдиновірців як православних), замовчування окремих регіональних громад (бердянських, мелітопольських, одеських, херсонських). Науковець відзначив особливості розселення старообрядців, зробив висновок про природну міграцію старообрядників у досліджуваний регіон, зазначив і те, що старообрядники належать до російського етносу [27, с. 295].

В 1996 р. у науковому збірнику «Матеріали археології, історії та етнографії» вийшла стаття Л. С. Моїсеєнкової, в якій досліджується проблема появи росіян-старообрядників у Таврійському регіоні. Авторка об'єднала і ввела в науковий обіг матеріали Таврійських Єпархіальних Відомостей і Записок одеської громади історії та старожитностей кінця XIX ст., що містили відомості про старообрядників Таврії. Автор відокремлює старообрядників від інших росіян-сектантів (молокан, духоборів та ін.), яких автори завжди переплутували [29].

Низка праць згадуваного вище науковця Ю.А. Катуніна присвячена дослідженню історії різних течій старообрядництва в Таврії. В роботі «Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия» науковець провів порівняльний аналіз між офіційними православними і сектантами Таврійської губернії [23]. В інших наукових працях

Ю. А. Катунін дослідив діяльність Корсунського старообрядницького єдиновірського монастиря, соціальний та етноконфесійний склад населення Таврії [30].

Дослідник О. Бельський простежує процес виникнення єдиновірства як релігійного руху в середовищі російських старовірів [31]. Вчений підкреслює, що майже до середини XIX ст. Корсунський Богородичний монастир у Північній Таврії був духовним центром для всіх російських старовірів-єдиновірців, яких царський уряд розглядав як частину православного населення.

Особливості розвитку православної церкви в Південній Україні в період, що нас цікавить, досліджує науковець І. Лиман у праці «Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття» [32]. Автор аналізує єпархіальну систему управління, структуру духовенства регіону, специфіку церковного землеволодіння.

Таким чином, у пострадянські роки з'явилися видання, які більш об'єктивно, ніж за радянських часів, висвітлюють загальний стан православної церкви в Україні в дореформений період. У цілому роботи науковців пострадянського періоду, які стосуються історії православ'я в Таврії, більш ґрунтовні, об'єктивні ніж дореволюційні, оскільки базуються на широкому колі архівних джерел. Сучасні вчені досліджують різні аспекти історії православної церкви в даному регіоні. В центрі

уваги авторів – виникнення та діяльність окремих православних монастирів, економічне становище церкви, діяльність архієпископів, єпархіальна система управління, структура духовенства регіону. Сучасні дослідники вивчають політику царського уряду щодо православної церкви більш ретельно ніж науковці дореволюційного та радянського періодів. Науковці новітнього періоду вважають, що царський уряд в досліджуваний період використовував православну церкву як ефективний ідеологічний інструмент для посилення власного впливу в даному регіоні.

Таким чином, у дореволюційний період державна влада з політичних міркувань сприяла дослідженням історії домінуючої в Російській імперії конфесії у вигідному для себе напрямку. Історією православної церкви в Таврії займалися переважно вчені Південної України. У радянську епоху дослідження з історії православ'я в Криму і Північній Таврії комуністичною владою не заохочувалися, спеціальних публікацій за цією темою практично не було. Серйозні наукові дослідження з даної тематики відновилися тільки в пострадянський період, коли в умовах незалежної України вітчизняні вчені видали декілька узагальнюючих праць з історії православ'я в Таврії та чималу кількість статей з релігійних питань. Сучасний період в історіографії проблеми є найбільш сприятливим для дослідників.

Джерела та література

1. Гавриил, архиепископ Херсонский и Таврический. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской – Таврической / Гавриил // Записки Одесского общества истории и древностей . – 1848. – Т. 2. – С. 140 – 210.
2. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: Общий и частный обзор / М. Родионов. – Симферополь : Тип. Спиро, 1872. – 269 с.
3. Гермоген, епископ Таврический. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген. – Симферополь : Таврич. губернская тип., 1886. – 271 с.
4. Маркевич А. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А. В. Суворова в Крыму / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1901. – № 31. – С. 1 – 26.
5. Хартахай К. Христианство в Крыму / К. Хартахай. – Симферополь: Изд-во губ. стат. ком., 1867. – 70 с.
6. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме / А. Уманец. – Севастополь: Тип. «Севастопольского листка», 1887. – 221 с.
7. Ливанов В. Ф. Бахчисарайский Успенский скит в Крыму: Историческое описание / В. Ф. Ливанов. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1874. – 42 с.
8. Гавриил, архиепископ Херсонский и Таврический. Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год / Гавриил // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. 5. – С.450 – 461.
9. Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма / А. Лебединцев // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т. 13. – С.201 – 220.
10. Маркевич А. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1901. – № 31. – С. 30 – 57.
11. Красников Н. П. Русское православие: история и современность / Н. П. Красников. – М. : Московский рабочий, 1988. – 75 с.

12. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – Москва : Книжная палата, 1990. – 540 с.
13. Русское православие: веки истории / [науч. Ред. А.И. Клибанов]. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
14. Комиссаренко А.И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII в. / А.И. Комиссаренко. – М.: Изд-во Всесоюз. заоч. политехн. ин-та, 1990. – 202 с.
15. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1969. – 278 с.
16. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма: в 4 ч. / П.Н. Надинский. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – Ч.1. – 231 с.
17. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / А.И. Клибанов. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
18. Третьякова Н.В. К проблеме религиозного синкретизма в старообрядчестве (На материалах Печорской этнографической экспедиции 1971 – 1972 гг.) / Н.В. Третьякова // Проблемы истории СССР. – М.: Изд. Московского университета, 1973. – С. 388 – 398.
19. Миловидов В.Ф. Современное старообрядчество / В.Ф. Миловидов. – М.: Мысль, 1979. – 126 с.
20. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. – 272 с.
21. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. / Д.І. Дорошенко. – 2-е вид. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 349 с.
22. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. – Т. 2. – 608 с.
23. Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму. Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века) / Ю. А. Катунин. – Симферополь : Таврия, 1995. – 112с.
24. Крым христианский / [Глушак А. С., Антонова И. А., Филипенко В. Ф. и др.]. – Севастополь, 1996. – 148 с.
25. Тур В. Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века. История. Правовое положение / В. Г. Тур. – Симферополь : ТЦ ДПИ «Палитра», 1998. – 154 с.
26. Сухоробров В. В., Бобков А. А. Епископы Феодосийские и Мариупольские / В. В. Сухоробров, А. А. Бобков // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 5. – С. 448 – 449.
27. Пригарин А. А. Русские старообрядцы и сектанты в Южной Украине и Бессарабии: численность и расселение в 1860-е гг. / А. А. Пригарин // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.271. – 298.
28. Пригарин А. А. Расселение и численность русских старообрядцев в нижнем подунавье (XIX – XX вв.) / А. А. Пригарин // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса: Гермес, 1998. – С. 38 – 41.
29. Моисеенкова Л. С. Старообрядцы в Таврической губернии в конце XVIII – начале XX в. / Л. С. Моисеенкова // МАИЭТ. – Симферополь, 1996. – Вып. 5. – С. 199 – 212.
30. Катунин Ю.А. Этапы борьбы за создание церкви у старообрядцев / Ю.А. Катунин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2006. – № 81. – С. 106 – 109.
31. Бельский А. В. Единоверчество и единоверческий Корсуньский монастырь: возникновение, история и лица / А. В. Бельский // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 75 – 87.
32. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем - У», 2004. – 488 с.